

INTERVIEW ASHOK BHALOTRA ■ DROMEN IN KATTENBROEK ■ KLEUR EN TEXTUUR

BAKSTEEN

**BAKSTEEN
EN
BEELDENDE
KUNST**

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse
Baksteenfabrikanten

HOOFDREDACTIE

Hans de Muinck Keizer

REDACTIE EN**MEDEWERKERS**

Elize Aalbers
Victor Freijser
Michiel Nieuwenhuys
Bart de Vries

**PRODUKTIE-
COORDINATIE**

Adviesbureau Hollander en
Van der Mey B.V., Den Haag

ART DIRECTION

Kees van de Wiel, Den Haag

VORMGEVING

Studio Tigges bNO, Den Haag

ZETWERK

Textpresse, Almere

LITHOGRAFIE

Nederlof Repro, Cruquius

DRUK

De Grafische, Haarlem

REDACTIE-ADRES

Koninginnegracht 95
2514 AK Den Haag
070-3549000

**ADRESWIJZIGING OF
VERZOEK OM TOEZENDING**

Richten aan het Koninklijk
Verbond van Nederlandse
Baksteenfabrikanten,
Postbus 51, 6994 ZH De Steeg
08309-59110

ISSN 0925-5923

Baksteen is een kwartaaluitgave van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB), Postbus 51, 6994 ZH De Steeg. Het wordt in control-led distribution toegezonden aan architecten(bureaus) en stede-bouwkundigen, tuin- en land-schapsarchitecten, opdracht-gevers in de bouw, ONRI-leden en lagere overheidsinstellingen, aannemers (VG-Bouw en NVOB-leden), HIBIN-leden, onderwijs-instellingen en researchinstututen, (vak)pers en relaties van KNB. Copyright © 1992 KNB. Het overnemen van artikelen als bedoeld in artikel 15 van de Auteurswet is niet toegestaan.

KORT NIEUWS**3****VERBEELDING EN BOUWMATERIAAL****4**

Kleur en textuur zijn voor de archi-tect belangrijke beeldinstrumenten. Toch worden ze niet altijd ten volle benut. Een pleidooi voor karakter en afwisseling

Tekst: *Olga van der Klooster*
Fotografie: *Victor Freijser, Peter J. Gerssen, Luuk Kramer, Olga van der Klooster, Thom Nelissen*

UITBREIDEN VAN DE WERKELIJKHEID**7**

Gemetselde beeldhouwwerken komen pas in onze eeuw voor, en dan nog vooral sinds de jaren tachtig. Hoe bruikbaar is baksteen in de beeldende kunst?

Tekst: *Melchior de Wolff*
Fotografie: *Jannes Linders, Con Mönlich*

VERLANGEN EN DROMEN IN EEN NIEUWBOUWWIJK**10**

Het stedenbouwkundig plan van Ashok Bhalotra voor Kattenbroek in Amersfoort heeft de verbeelding en fantasie als basis. Een wandeling door de leukste wijk van Nederland

Tekst: *Bart de Vries*
Fotografie: *Luuk Kramer, Peter de Ruig*

HET BEELD EN DE PLEK**15**

'Ik denk vanuit de buik,' verklaart Ashok Bhalotra. 'De ontwerper mag nooit anoniem zijn. Hij moet zichtbaar zijn in de plekken die hij creëert.' Een portret

Tekst: *Bart de Vries*
Fotografie: *Ad van Son*

TUIN IN TUIN**18**

'De kwestie was, zijn jeugd lag hier, in ons huis. En hij vond, deze tuin was eigenlijk van hem.'

Tekst: *Nicolette Smabers*
Illustratie: *André Thijssen*
(met dank aan Gebr. Van der Tol)

EEN HERFSTVELD IN AMERSFOORT**22**

Architect Heijdenrijk ontwierp in Kattenbroek de inmiddels bekende Ruinewoningen. Zijn column

Tekst: *Leo Heijdenrijk*
Illustratie: *Louis Radstaak*

Omslag: *Jannes Linders*

Revolutie in metselwerk

Het kenmerk van baksteenconstructies is onder andere dat deze goed in staat zijn drukkrachten op te nemen, maar qua trekkrachten duidelijk minder presteren. Door wapening met staal of kunststofvezels kan hieraan tegemoet worden gekomen. Dat is het onderwerp van een tentoonstelling over de Uruguayaanse architect Eladio Dieste die zeer onlangs in de Technische Universiteit Eindhoven te zien was. Dieste slaagde er in draagconstructies van gewapend metselwerk te ontwerpen. Zijn ontwerp in 1958 van een kerk in Atlantida (Uruguay) demonstreerde dat constructies die tot dusverre alleen in beton realiseerbaar werden geacht, ook mogelijk zijn in baksteenmetselwerk. Het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB), co-sponsor van de tentoonstelling, is van mening dat het construeren met baksteen nieuwe architectonische toepassingsmogelijkheden biedt, waar onder het laten samenvloeien van vloeren, muren en daken tot een eenheid in vorm en constructie. ■

Staalkaart van de tijdgeest

In het kader van de NWR-BouwRai (13 t/m 16 april a.s.) zal er opnieuw een buitenexpositie plaatsvinden in Almere-Stad. Het thema van de 'Vakbeurs voor bouwen en wonen' luidt dit jaar: Volkshuisvesting in Europees perspectief. Een blik op eerdere thema's laat zien dat er een verschuiving optreedt van de van oudsher bekende onderwerpen als sociale woningbouw naar een benadering die de veel bredere interpretatie van de rol van woningcorporaties demonstreert. De inniger wordende contacten tussen de sociale en commerciële bouwers en beheerders kunnen gelezen worden als een blijk van de veranderingen die zich in de woningbouwsector afspelen. Eén aspect van die veranderingen is de opdeling van woonconsumenten in steeds nauwere categorieën. Wie de buitenexpositie van de NWR-BouwRai in 1990 bezocht, kon toen al vaststellen dat de begrippen flexibiliteit en differentiatie, rationalisering (van de produktiemethode) en het tegemoet komen aan specifieke bewonersbehoeften en -wensen de leidraad vormden

Japanse metselaars in opleiding

Twee jaar doen de Japanse jongens Motoaki Tanake (22) en Makoto Nakadate (21) er over om het vak van metselaar te leren. Die vaardigheid doen ze op in Heerlen bij het Samenwerkingsverband Bouw Heerlen, het gezamenlijk opleidingsinstituut van honderdtwintig Zuidlimburgse aannemers. Na hun opleiding is het de bedoeling dat de Japanners in eigen land het gebruik van steenstrips gaan bevorderen. In verband met het

gevaar van aardbevingen behoort het gebruik van baksteen in de woningbouw niet tot de mogelijkheden. Steenstrips bieden daarom een uitweg. Vooral het voegen blijkt beide studenten te bekoren. In Japan is tot nu toe gebruikelijk zonder voegen te stapelen. De interesse in Nederlandse steenstrips is wellicht gestimuleerd door het Nagasaki Holland Village, waarvoor een aantal bekende Nederlandse bouwwerken is gedupliceerd, met behulp van steenstrips natuurlijk. ■

voor de ruim tweehonderd woningen die toen door achttien architecten(bureaus) werden ontworpen. Een architectonische kakofonie, luidde destijds het oordeel over de nieuwe Muziekwijk in Almere-Stad. De haast waarmee toen te werk moest worden gegaan, had daar veel mee te maken.

Dit jaar wordt de buitenexpositie daar niet door geplaagd. Er is nu sprake van een stedenbouwkundig concept in de vorm van een strenge geometrische verkaveling. De gevolgde strenge kwalitatieve selectie van architecten moet verder bijdragen aan het ontstaan van een *modelwijk*, genaamd de Filmwijk. Een overzicht van de ingediende plannen door architecten (er doen nu ruim dertig architectenbureaus mee) bevestigt de twee jaar eerder ingezette trend. De woonmarkt segmenteert steeds verder. Dat wordt uitgedrukt in typen

woonconsumenten als tweeverdieners, 45-plussers, gezin met twee kinderen, gezin met oudere kinderen, senioren, vrij gevestigden, *dinks* ('double income no kids') enzovoort. Zelfs met de opeenvolgende fasen van de 'wooncarrière' van de consument wordt rekening gehouden. Ook de omschrijvingen van de projecten zijn een staalkaart van de tijdgeest, met speciale aandacht voor: vrije indelingsmogelijkheden, flexibiliteit, uitwisselbaarheid van functies en natuurlijke vormen en materialen. Bovendien is er sprake van nieuwe woonthema's, zoals mag blijken uit de typologie: *solitaire individuele woningen*. Tijdens de NWR-BouwRai is de buitenexpositie te bezichtigen, waarbij diverse projecten ook van binnen bekeken kunnen worden. De toegangsprijs bedraagt f 25,-. ■

Stapelwerk van Takamasa Kuniyasu

Versteende kunst

Kunst is het uitbreiden van de werkelijkheid door iets te maken wat op zichzelf staat en wat alleen maar beantwoordt aan de wetten die het zelf heeft opgesteld. Materiaalkeuze is daarin wel belangrijk, maar niet voorwaardenscheppend. Niettemin in dit nummer van 'Baksteen' speciale aandacht voor beeldende kunst en metselwerk (zie bladzijde 7 en verder). Gemetselde beeldhouwwerken komen eigenlijk pas in onze eeuw voor het eerst voor, en dan nog vooral sinds de jaren tachtig. Een enkeling heeft dit materiaal tot een soort systematisch uitgangspunt verheven. Bij anderen is het meer decoratief of humoristisch. Een buitengewone toepassing kwam van een Japanse kunstenaar die tijdens de afgelopen zomer *artist in residence* was in Eindhoven. Hij stapelde ruim 100.000 stenen en ontelbare boomstammen op elkaar (zie ook foto omslag). ■

TNO, Delft: geglazuurde
steen heeft modernistisch
effect

VERBEELDING EN BOUWMATERIAAL

Bouwmaterialen hebben kleur en een oppervlaktekwaliteit. Dat is niets bijzonders, behalve dat deze eigenschappen onze waarneming beïnvloeden. De werking van het licht is hierbij de bepalende factor. Kleur is licht. De kwaliteit van het oppervlak - ruw, glimmend of weerspiegelend - wordt zichtbaar door schaduw en lichtreflecties. Kleur en textuur zijn voor de architect belangrijke beeldbepalende elementen. Toch wordt die rijkdom aan mogelijkheden nog te weinig aangesproken.

MEER AANDACHT VOOR OPPERVLAKTEKWALITEIT

'..bij was er van overtuigd dat de ogen van iemand die droomt van een ideaal, illusies verkiezen'
J.K. Huysmans - 'Tegen de keer'

Kleuren veranderen wanneer de lichtbron en lichtintensiteit veranderen. Bij kunstverlichting toont de kleur van een materiaal anders dan bij daglicht. De rode avondzon of het oranje schijnsel van straatverlichting veranderen de kleurimpressie van een gebouw. Kleurimpressies wisselen ook onder invloed van

andere kleuren. Zo tonen gele bakstenen fletser als ze met witte voegspecie zijn gemetseld. Materiaalkleuren roepen ook illusies van diepte en zwaarte op. Fel rood, afgezet tegen lichtblauw, springt als het ware uit het vlak naar voren. Een donkerbruine sokkel lijkt zwaarder dan een lichtblauwe. Naast deze en andere effecten, hebben kleurcontrasten ook een signaalwerking. Ze trekken de aandacht van de toeschouwer. Een architect die bewust kleuren kiest, houdt rekening met deze effec-

ten en zal ze aanwenden om de zeggingskracht van zijn gebouw te verhogen.

OPPERVLAKTEKWALITEIT

Behalve de kleurstelling is ook de oppervlaktekwaliteit van bouwmaterialen bepalend voor de subjectieve waarneming. Veranderingen van de textuur van een materiaal beïnvloeden de kleur. Een ruwe, grijze baksteen wordt na polijsten bijna diep-zwart. En zoals kleuren illusies scheppen, zo bewerkstelligen

ook oppervlaktestructuren illusies. Muren van behakte en onregelmatig gestapelde bakstenen met diepe voegen drukken, mede dankzij de grillige schaduwen die daarop ontstaan, hun krachtige en zware aanwezigheid sterker uit dan façades van gladde en glimmende materialen. Een met glasvliesgevels bekleed gebouw lijkt door zijn reflecterende eigenschappen zijn aanwezigheid te ontkennen.

Kleur en textuur zijn machtige beeldende middelen. Weloverwogen toepassingen daarvan kunnen een heel afwisselend architectuurbeeld opleveren. Toch wordt dit onvoldoende onderkend; wellicht omdat architecten zich primair op *vormgeving* richten. Te vaak wordt kleur in de laatste fase van het ontwerp bepaald. En dan nog vaak in de tekenkamer onder kunstverlichting, dat zoals gezegd een heel ander effect oproept dan daglicht. Dit is spijtig, omdat het kleureffect immers ook wordt beïnvloed door de lokatie van het bouwwerk, het zonlicht dat er op valt (bijvoorbeeld: noorderlicht) en de kleuren van omringende bouwwerken.

VERSCHRALING

De onderschatting of miskenning van de rol van kleur en textuur in architectuur is onder andere af te lezen aan de recente overdaad aan spiegelende kantoorgebouwen. Er is geen

Amsterdamse School: materiaal werkt als levende huid

beter voorbeeld van de eenzijdige belangstelling voor 'textuurloze' materialen. Of het moet de saaie monotone herhaling van uniekleurige bakstenen en strakke platvolle grijze voegen in veel hedendaagse sociale woningbouw zijn. Het zelfde proces van verschraling in het benutten van de expressiemogelijkheden van materialen en detaillering is ook zichtbaar in het vervangen van geprofileerde houten raamkozijnen door platte kunststofelementen. De speelse effecten die door het zonlicht kunnen worden opgeroepen, zijn daarmee opgeofferd aan de veronderstelde onderhoudsbesparing. Het zijn de

Centraal Station Amsterdam: het materiaal als schilderkunstig medium

klimplanten en de bloembakken die in de nieuwbouwwijken voor de broodnodige variatie moeten zorgen. Dit is uiterst merkwaardig, want het is niet altijd zo geweest. Zo is de Nederlandse sociale woningbouw ooit geroemd om de variatie in vorm, kleur en structuur, zoals bij de Amsterdamse School. Het valt alleen maar te betreuren dat de aandacht voor variatie in oppervlaktekwaliteit van materialen zo is verdwenen.

Het is gemakkelijk hard te maken dat het anders kan. Veel bouwmaterialen met specifieke oppervlaktekwaliteiten worden namelijk alleen maar als bekledingsmateriaal toegepast. Juist die materialen kunnen dus op louter uiterlijke kenmerken worden gekozen. Zij behoeven het gebouw niet te dragen maar te omhullen. Daardoor zijn ook combinaties met andere niet-dragende materialen mogelijk. Kortom, er is reden genoeg om opnieuw maximale aandacht aan kleur en textuur te besteden.

ARCHITECTUURVISIES

Wat ligt eigenlijk aan de keuze voor materiaalkleur en oppervlaktestructuur ten grondslag? In het kort komt het neer op de visies van architecten op architectuur. Materiaaleffecten zijn middelen om die visies tot uitdrukking te brengen. Een aantal voorbeelden.

Decoratie

Traditionele materialen als baksteen en natuursteen gebruikte men natuurlijk in eerste instantie om te construeren. Kleuren dienden om het gebouw te sieren, zoals in geval van het Centraal Station in Amsterdam van P. Cuypers. Niet de schilderskwast maar het materiaal zelf - keramische tegels, natuursteen en baksteen - hanteerde hij als schilder kunstig medium. Deze functie van materiaalkleur komt in de hedendaagse architectuur nauwelijks nog voor.

Organische architectuur

Architecten van de Amsterdamse School bouwden hun eerste werken als organische sculpturen; soms werden zij geïnspireerd door een antroposofische levensovertuiging. De kleur en plastische eigenschappen van hun bouwmaterialen werden expressief en ten volle benut. Baksteenfabrikanten kregen precies opgegeven in welke vorm en structuur hun stenen waren gewenst. Door afwisseling in kleur, vorm, stapeling en door afwisseling in platvolle of diep uitgespaarde voegen werkte het organisch gevormde bouwomhulsel daadwerkelijk als een haast levende tastbare huid, waarop het zonlicht telkens wisselende effecten te zien gaf.

Ruïne-woningen: illusie door ruw en ongelijk oppervlak

Functie en constructie

Construeren is de essentie van bouwen. Veel architecten willen dan ook dat juist de bouwconstructie en de functie van verschillende bouwonderdelen wordt opgemerkt. De toeschouwer moet als het ware worden geattendeerd op de wijze waarop het gebouw is geconstrueerd. Daarbij zijn dan ook geen uitbundige kleurdecoraties te verwachten. Dat zou slechts de aandacht van de constructie afleiden. Er is alleen sprake van homogene kleurvlakken, met de bedoeling de constructie-elementen en onderdelen van gebouwen nadrukkelijk te tonen. Materiaalkleur dient om een uitgesproken architectuuroppvatting zichtbaar te maken.

De verbeelding van gewicht

Gewicht is een onzichtbare eigenschap van materiaal. Toch vinden architecten het vaak belangrijk juist zichtbaar te maken welke bouwonderdelen het gewicht van het gebouw dragen; welke muren zelfdragend zijn of lijken te 'zweven'. Naast kleur speelt hierbij de oppervlaktekwaliteit een belangrijke rol. Door dragende elementen een ruwe en onregelmatige oppervlaktestructuur te geven en

Woningwetwoningen van Rudy Uytenhaak: robuust metselwerk

niet-dragende delen glad of glimmend te maken, ontstaat een optische illusie van enerzijds kracht en zwaarte en anderzijds lichtheid. In de hedendaagse architectuur wordt de illusie van zwaarte en kracht door gebruikmaking van textuur nauwelijks toegepast. Dat geldt ook voor textuurcontrasten. De nadruk is steeds meer komen te liggen op de uniformiteit en homogeniteit van het gebouw. Architecten van het Nieuwe Bouwen streefden zelfs naar een algehele immateriële en zwevende verschijningskarakteristiek. Elke onregelmatigheid of kleurafwijking zou het homogene en zwevende karakter kunnen ontcrachten. Deze visie heeft onder andere tot gevolg gehad dat de toeleverende industrie lange tijd haar producten op deze vraag heeft afgestemd.

Bekledingsmaterialen

Het gebruik van bekledingsmaterialen komt welhaast in alle architectuurstijlen voor en dient uiteenlopende doelen. Variërend van het aanbrengen van correcties en decoraties tot het creëren van een complete architectonische illusie. In het verleden gebruikte men ondermeer verf om storende kleurafwijkingen in de constructie weg te werken. Tegenwoordig bedient de functionalist zich van constructiematerialen die al in de industrie zijn voorgekleurd. Architecten van het Nieuwe Bouwen bepleisterden soms de bakstenen van hun gebouwen om hun ideaal van industriële betonarchitectuur te verbeelden. Later maakten architecten terwille van een modernistische verschijning vaak gebruik van spiegelglas. Dat materiaal bevestigt immers veel meer dan een handvormsteen het high-tech aspect van onze samenleving. Overigens, dit is alleen schijn, want zowel spiegelglas als handvormstenen zijn industriële eindproducten.

VOORBEELDFUNCTIE

Er moet opnieuw aandacht komen voor de fundamentele eigenschappen van kleur, vorm en oppervlaktekwaliteit van bouwmaterialen. De architectuur is gediend met een grote verscheidenheid in de behandeling van oppervlakten. Juist in de trefzekere combinatie van kleur en textuur, het vermogen kortom, om de effecten daarvan te sturen,

Ruw behakte structuur: illusie van kracht en zwaarte

schuilt een oplossing voor de soms erg eenzijdige en daardoor monotone keuze van architecten.

Dat geldt zonder meer ook voor hedendaagse baksteenarchitectuur. Teveel daarvan heeft een uitdruktingsloos gezicht. Misschien is desinteresse van architecten voor kleur en textuur van het materiaal hieraan debet. Misschien is er wel onvoldoende kennis van de mogelijkheden die het materiaal biedt. Toch is er in Nederland een aantal voorbeelden aan te wijzen waarbij de architecten - waaronder een aantal buitenlanders - zich nadrukkelijk rekenschap hebben gegeven van de wijze waarop baksteen heel verschillende illusies kan oproepen. Daarbij is vooral aandacht uitgegaan naar kleur en textuur.

Het T.N.O.-gebouw in Delft bestaat uit een omhulling van groene, geglazuurde bakste-

Stadsvilla's in Zuiderpolder: nieuwe kleurimpressies

nen. De achterliggende constructie van beton is bewust aan de structuur van het omhulsel gerelateerd. Architect Peter Gerssen toont hiermee aan dat het glimmend glazuur van keramiek voldoet aan een modernistische uitdruktingsvorm. De stadsvilla's van Thijs Asselbergs in de Haarlemse Zuiderpolder zijn interessant, omdat de meest bekende baksteenkleuren zo anders zijn geordend dat een geheel nieuwe kleurimpressie is ontstaan. De kleurpatronen corresponderen met de afmeting van de units. Een heel zakelijke uitdrukking heeft de Morgan Bank in Amsterdam van de architecten W. Quist en C. van Gent. Zij hebben geprefabriceerde betonplaten bekleed met geglazuurde bakstenen en grijs-kleurige keramiektegels. De woningbouw aan de Kostverlorenvaart in Amsterdam van de architecten L. Lafour en R. Wijk toont het decoratieve aspect van baksteen. De vrees dat decoreren historiserend is blijkt in dit geval overduidelijk ongegrond. In een Amsterdams woningbouwproject van architect Rudy Uytenhaak is robuust metselwerk toegepast dat sterk contrasteert met de gladde witte gevels aan de binnenhoven van de woningwetwoningen aan de Conradstraat. Baksteen, kortom, biedt een rijk toekomstperspectief. Het grote, maar in veel gevallen nauwelijks bekende assortiment (2.000 soorten) maakt het mogelijk om optimaal gebruik te maken van mogelijkheden.

Antoine Mes, metrostation
Gaasperplas, Amsterdam

UITBREIDEN VAN DE WERKELIJKHEID

De eerste uit baksteen vervaardigde beeldhouwwerken komen pas in de twintigste eeuw voor. Het is echter maar een enkeling die het materiaal tot een soort systematisch uitgangspunt heeft verheven. Bij anderen kan het soms in laatste instantie alleen decoratief worden genoemd. Hoe bruikbaar is baksteen in de beeldende kunst?

BAKSTEEN EN BEELDENDE KUNST

In 1938 maakte de beroemde Amerikaanse surrealist Man Ray een portret - of liever, want zo noemde hij het: een *imaginair* portret - van de beruchte Franse schrijver en markies Donatien Alphonse François de Sade. Het schilderij is om verschillende redenen buitengewoon indrukwekkend; ook wie het nooit in het echt heeft gezien, maar alleen op repro-

dukties, zal het niet ogenblikkelijk vergeten. Tegen een oranje-rode achtergrond, die veroorzaakt wordt door een enorme uitslaande brand in een zo te zien nogal omvangrijk vesting-achtig gebouw dat sterk lijkt op de Bastille, is het imposante hoofd en een deel van de borstkas van de markies geschilderd - in een valse, bruin-grijze tint -, compleet met

Herman Makkeink: koker, Amsterdam

een reeks reusachtige onderkinnen en met een sombere oogopslag die weinig te raden overlaat. Aan de voet van de vestingmuur zie je een aantal soldaten te paard, die in een gevecht zijn verwickeld. De impressie die het schilderij oproept is er een van onherbergzaamheid, van naderend onheil, en van een algehele gewelddadigheid.

DREIGING

De belangrijkste oorzaak daarvoor is niet de brand of de vechtende ruiters. De belangrijkste oorzaak wordt gevormd door het hoofd van de markies en de manier waarop dat in elkaar is gezet. Uit de kleur is al op te maken dat het om een beeldhouwwerk gaat, en als extra bewijs daarvoor is er de inscriptie die in de borstkas is aangebracht. In een forse letter: SADE, met links boven de 'S' de jaartallen van geboorte en overlijden. Maar het meest overtuigende effect gaat uit van het materiaal dat men kennelijk voor deze sculptuur heeft gebruikt: door het gezicht lopen evenwijdige horizontale en verticale lijnen. Het is niet een beeld uit één stuk, maar het bestaat uit rechtehoekige blokken steen die onderling zijn verbonden, die op en aan elkaar zijn *gemetseld*. De truc is doorzichtig - zoals wel vaker bij surrealisme -, maar daarom niet minder effectief. Als Man Ray in dezelfde situatie een marmere beeld had geschilderd, of een beeld van brons, zou het resultaat er veel minder

STAPELEN LOST GEEST OP

Het nam twee maanden in beslag voordat de Japanse kunstenaar Takamasa Kuniyasu zijn twee tijdelijke installaties, vervaardigd uit 100.000 bakstenen en talloze boomstammen, had opgebouwd. De kunstenaar was in de maanden juli en augustus vorig jaar 'artist in residence' in Eindhoven tijdens het Eindhoven-festival, ter gelegenheid waarvan hij zijn kunstwerken opbouwde. De bakstenen die Kuniyasu voor zijn sculpturen gebruikte zijn in Nederland vervaardigd. De Japanner beschouwt zijn werk als *land-art*. Tijdens het stapelen van de stenen merkte Kuniyasu volgens eigen zeggen dat 'mijn geest zich geleidelijk aan oploste in het niets en dat mijn spanningen wegsijpelden'.

onvriendelijk hebben uitgezien. Het zou 'gewoner' hebben geleken, en in elk geval zou het gevoel van dreiging en onwerkelijkheid lang zo sterk niet zijn geweest.

Bestonden er in 1938, toen dit schilderij werd gemaakt, gemetselde beeldhouwwerken? Was dat inderdaad 'ongewoon' of waren er kunstenaars, die in plaats van een oventje of een kist ciseleergereedschap, een cementmolen in hun atelier hadden staan? Was er überhaupt iemand op het *idee* gekomen dat baksteen een bruikbaar materiaal zou kunnen zijn in de beeldende kunst?

Het raadselachtige is dat al die vragen met 'nee' moeten worden beantwoord. In tegenstelling tot wat men misschien zou verwachten, duurde het tot na de oorlog voordat er voor het eerst kunstenaars waren die zich verdiepten in de toepassingsmogelijkheden van gebakken steen. Er moet daarbij slechts één uitzondering worden gemaakt, en wel voor de betrekkelijk korte periode tijdens de Italiaanse Renaissance waarin beeldhouwers gebruik hebben gemaakt van terracotta, dat misschien niet volledig is te vergelijken met de gangbare vormen van gebakken klei, maar dat wel een min of meer identiek productieproces kent. Omstreeks 1440 ontwikkelde de Florentijnse beeldhouwer Luca della Robbia een techniek waarbij roodbakende klei in de meest diverse vormen werd gekneed, om vervolgens in de oven te worden gebakken,

waarna de afzonderlijke elementen in verschillende kleuren werden geglaazuurd. Op een groot aantal plaatsen in Toscane zijn de sporen hiervan te zien, meestal in de vorm van zogenaamde *tondi* die in het interieur van kerkgebouwen maar ook op buitengevels zijn bevestigd. Beroemd is bijvoorbeeld het weeshuis van de stad Florence, het *Ospedale degli innocenti*, met in de gevel een reeks 'portretten' van weeskinderen. Alleen: door het glazuur is het niet als baksteen te herkennen, en eigenlijk is het terracotta een pottenbakkers-techniek.

De eerste daadwerkelijk uit baksteen vervaar-

HET IS MAAR EEN ENKELING
DIE BAKSTEEN TOT EEN SOORT
SYSTEMATISCH UITGANGSPUNT
IN ZIJN BEELDDE KUNST
HEEFT VERHEVEN

digde beeldhouwwerken vindt men pas in de twintigste eeuw. Je zou, hoewel daar het nodige tegenin is te brengen, bepaalde details aan de gebouwen van de Amsterdamse School op grond van het even gecompliceerde als plastische metselwerk als 'sculptuur' kunnen aanduiden. De gevelbekroning die Piet Kramer ontwierp voor woningbouwvereniging 'De Dageraad', aan de P.L. Takstraat in Amsterdam, of sommige onderdelen van het Scheepvaarthuis van Johan Melchior van der Mey, wekken door hun abstracte expressie de indruk dat er 'iets' is uitgebeeld. Maar daarbij blijft het, want echt duidelijk zijn de verwijzingen niet - daarvoor is het toch het werk van architecten.

KIRKEBY

Er was inderdaad een beeldhouwer voor nodig om de definitieve stap te zetten, en voor zover ik heb kunnen nagaan was dat niet een Nederlander, maar een Engelsman: de beeldhouwer Henry Moore. Halverwege de jaren vijftig ontwierp deze een bakstenen reliëf, dat als versiering werd aangebracht aan de gevel van het Bouwcentrum in Rotterdam - een plek die ongetwijfeld niet toevallig is, en ook niet geheel zonder symboliek. Maar te beweren dat Moore met deze sculptuur werkelijk school heeft gemaakt, is ronduit overdreven. Een dergelijke school bestaat ook niet. Er zijn, met name in de jaren tachtig, een handjevol beeldhouwers en kunstenaars geweest die

met baksteen hebben gewerkt; het is echter slechts een enkeling die dit materiaal tot een soort systematisch uitgangspunt heeft verheven. Het lijkt vooral een toevallige aangelegenheid: zoals er kunstenaars zijn die werken met vet (Joseph Beuys), zoals er kunstenaars zijn die vliegtuigen ontwerpen (de Belg Panaramenko), en zoals sommige kunstenaars zichzelf tentoonstellen (het Engelse duo Gilbert and George), zo zijn er toevallig ook kunstenaars die een tas stenen en een trom-

Per Kirkeby, baksteensculptuur Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam

mel met mortel laten bezorgen. En alweer: er is er eigenlijk maar één die op deze manier iets tot stand heeft gebracht dat je aan zou kunnen merken als een 'oeuvre': de Deense kunstenaar Per Kirkeby.

In Nederland zijn vijf beeldhouwwerken van zijn hand te bewonderen: bij de Landbouwhogeschool in Wageningen, in de tuin van Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam, in het park bij Museum Kröller-Müller bij Otterlo, en in Amsterdam aan het Hildo Kropplein en bij het hoofdkantoor van PTT Telecom in Groningen. Robuuste en onverzettelijke gebouwtjes, uitgevoerd in donkerrode steen en in schoon metselwerk, met een duidelijke, open structuur, maar zonder enige zichtbare verwijzing. 'Waar ik op zoek naar ben is bravoure, een poging om iets te doen voorbij de waarheid', heeft Kirkeby eens over zijn werk opgemerkt. 'Voorbij de waarheid' is in dit geval misschien hetzelfde als 'voorbij de architectuur'. Kirkeby gebruikt de middelen van de bouwkunst - de rond-

Antoine Mes, Belastingkantoor Zierikzee

boog, de travee, het kapiteel - om iets uit te drukken dat verder gaat dan het zuiver functionele van de architectuur. Maar juist door zo dicht bij het herkenbare van de architectuur te blijven, scheidt hij die merkwaardige afstand, die er bijvoorbeeld niet zou zijn geweest wanneer hij zijn objecten in gewapend beton had laten uitvoeren, of in ontbijtkoek.

HUMOR

Het contrast wordt ook duidelijk wanneer men Kirkeby vergelijkt met het bescheiden gezelschap andere kunstenaars die hun beelden uit baksteen vervaardigen, en die daarmee vooral iets herkenbaars willen laten zien. Zo plaatste Antoine Mes in het Amsterdamse metrostation Gaasperplas een aantal bakstenen koffers en aktentassen, die vermoedelijk uitsluitend zijn bedoeld om een bepaald gevoel voor humor te suggereren. Van iets minder dik hout heeft Mes zijn planken gezaagd bij het pseudo-gordijn dat hij ontwierp in het Belastingkantoor in Zierikzee: een golvend patroon van metselwerk, dat de voorbijganger heel even doet opkijken, maar feitelijk alleen maar decoratief moet worden genoemd. Je had op diezelfde plek ook iets anders kunnen doen.

Het verschil tussen echte kunst en klinkklare versiering is niet altijd op een eenvoudige manier aan te tonen, maar talent - en het vermogen om de vorm en de inhoud tot een onverbreekelijk huwelijk te smeden - is niet voor iedereen in gelijke mate weggelegd. Waar het om gaat, althans in de kunst, is het uitbreiden van de werkelijkheid - door iets te maken dat op zichzelf staat, en dat alleen maar beantwoordt aan de wetten die het zelf heeft opgesteld. Een metselaar inhuren kan altijd nog.

EEN WANDELING DOOR DE LEUKSTE WIJK VAN NEDERLAND

VERLANGEN EN DROMEN IN EEN NIEUWBOUWWIJK

Ten noorden van Amersfoort verrijst in sneltempo een bijzondere nieuwbouwwijk. In enkele jaren tijd worden er ruim 4.500 woningen opgeleverd, met poëtische namen als Minnewoning, Waterlelie en Boerderijkamer. Het stedenbouwkundig plan van Ashok Bhalotra voor Kattenbroek geeft het primaat aan een architectonisch avontuur. Verbeelding vormt er de basis voor.

We staan te koukleumen in het Hof der Herinnering in Kattenbroek. De elliptische vorm van het besloten terrein en het uiterlijk van de daaraan gelegen, gedeeltelijk nog in aanbouw zijnde woningen weigeren vooralsnog iets van hun diepere betekenis prijs te geven. Maar we hebben het te koud om er al te lang bij stil te staan. Langs de Laan der Hoven steken hier en daar als vreemdsoortige winterbloemen de toppen van pijlerfunderingen boven het berijpte bouwterrein uit. We stampvoeten op de plaats en raadplegen het kaartje dat ons door het Infocentrum aan de Laan der Hoven ter hand is gesteld. De vertegenwoordigster van BHZ Bouw, welk

THEMA'S ALS DE BOERDERIJEN-
KAMER, HERFSTVELD EN DE
STILLE STEEG HEBBEN DE
BEDOELING 'HERINNERINGEN EN
BEELDEN' TE EVOCEREN

bouwbedrijf dit deel van Kattenbroek voor zijn rekening neemt en derhalve het informatiepunt heeft ingericht, vond het niet goed dat we méér documentatie meenamen. 'Nee,' zei ze een beetje bits, 'als u een geïnteresseerde koper bent is er natuurlijk geen bezwaar, maar in uw geval geloof ik...' Het slot van haar zin bleef in de lucht hangen. En zo staan we hier en trachten in weerwil van de betrekkelijke leegte binnen de Ring, die wordt doorsneden door de Laan der Hoven, de *sfeer* van de plek tot ons te laten doordringen. We zoeken referentiepunten. Betekenissen. Aan het Hof der Liefde zullen, zo lasen we in het Infocentrum, zogenaamde Minnewoningen verrijzen. De halfronde kap die aanminnig over de twee-onder-één-dak-woningen is gedrapeerd, zal het thema van het hof verbeelden. We kunnen het nog niet controleren en vervolgen daarom onze weg tussen een Woonlelie - 'exclusieve, vrijstaande villa met een verrassend speelse indeling aan het water' - en een eengezinswoontorentje met een nogal monumentaal uitgevallen entree dat op *symbolische* wijze de flank van de buurt der hoven bewaakt, en steken zo de binnenste schil van de Ring over in de richting van het Masker.

Laan der Hoven, de Ring, het Masker, de Verborgene Zone en de Kreek: ze vormen de vijf hoofdelementen van het plan Kattenbroek, de laatste uitbreidingswijk van de groeistad Amersfoort in noordelijke richting. Het stedenbouwkundig ontwerp van Kattenbroek is van Ashok Bhalotra, die zich daarvoor liet leiden door een fantasierijke interpretatie van uiteenlopende bouwvormen.* 'Reizen en thuiszijn' is het overkoepelende thema van het stedenbouwkundige plan. Bhalotra legde een beeldende relatie tussen het stedenbouwkundig ontwerp en verschillende woonarchitectuurthema's. Ook stimuleerde hij bij

Het Fort (Kokon)

zondere woonprogramma's, resulterend in tot de verbeelding sprekende gebouwvormen. De namen van deze thema's - Boerderijkamer, Brugwoningen, Wonen aan een wintertuin of het Herfstveld en de Stille Steeg - hebben de bedoeling 'herinneringen en beelden' te evoceren. Ze geven een beeldende betekenis aan de invulling van het stedenbouwkundig plan. De grens van de wijk wordt daarom als vanzelfsprekend bepaald door het Donjon, het Bolwerk en de Witte Wal. Het Fort staat in de meest vooruit geschoven positie.

GEDACHTEN

Aan de overzijde langs de Ring, kijken we uit op de Grachtenpanden of Ringwoningen die de Gesloten Stad omzomen. De luchtige verwijzing naar de prestigieuze voorbeelden schuilt voornamelijk in de monumentaal oprijzende verschijning van de woningen. Trappen leiden naar de entrees, hetgeen, tezamen met de erkers en de zware kroonlijst, de aaneengesloten gevelrij een statig karakter geeft. De Ringwoningen kijken achter uit op de Fantasie en het Hof der Gedachten. Maar ondanks deze benamingen hebben de bewoners van de voor Kattenbroekse begrippen opvallend benauwde woningen die hier zijn gesitueerd zich laten verleiden tot het plaatsen van Pondarosa- en chaletschuurtjes, kabouters, rieten tuinkragen en duiventillen. De enige gedachte die hier opwelt, betreft boektitels als 'Zondagsrust' en 'Achter groene horren' van Frans Coenen en J. van Oudshoorn.

Grachtenpanden (achterzijde)

Grachtenpanden of Ringwoningen (Architectenbureau Inbo)

Voorburcht (Min)

Via een poortachtige opening in het Hof der Gedachten bereiken we het Masker. Het bestaat uit een langerekte halve cirkel en

HET PRIMAAT DAT AAN DE BEELDENDE KWALITEIT VAN DE ARCHITECTUUR IS TOEGEKEND, ZET ZICH DOOR IN DE AANDACHT VOOR STRAATMEUBILAIR EN BESTRATING

omvat als 't ware met opengespreide armen het nog te bouwen stadsdeelcentrum Emiclear. Het beeld dat het Masker oproept, heeft betrekking op de gelaagdheid van de daarachter liggende stad. De bebouwing in het inmiddels gereed gekomen zuidwestelijke deel van Kattenbroek is daarom uiterst gevarieerd. Nadrukkelijk wordt hiermee gezegd dat het ware gezicht van een stad per definitie bestaat uit steeds wisselende stemmingen, indrukken en verschijningen. Het Masker is daarvan zowel de onthulling als verhulling. De beelden die door Bhalotra zijn aangereikt, zijn op een aantal manieren uitgewerkt. Een blok in het Masker maskeert door schaalspelletjes in deur- en vensterpartijen de betrekkelijk kleine flats die aan de achtergevel wel als zodanig afleesbaar zijn. Waar wij ons nu bevinden, is vóór de drie met glazen wind-

schermen aaneengesloten blokken galerijwoningen simpelweg met buisframeschermen een decor geplaatst van cirkelsegmenten. Vanachter die schijngevel kijkt een verveelde man neer op het smalle water aan de voet van de flat. Af en toe begeleidt hij met een onverstaanbare uitroep het gekras van een schaaftsend meisje op het ijs onder hem. Vermoedelijk zijn dochter.

IMAGO

Voor de opzet van Kattenbroek kwamen de partners - gemeente, corporaties en verschillende beleggers - overeen dat extra inspanningen moesten worden gedaan om een hoger dan gebruikelijk kwaliteitsniveau te bereiken. Het later gevormde beleidsteam Kattenbroek onder leiding van wethouder Fons Asselbergs heeft méér dan de gebruikelijke armslag gekregen om die beoogde kwaliteit te realiseren. De zorgvuldige afstemming van stedenbouw, volkshuisvesting en architectuur wordt door diverse direct betrokkenen gekenschetst als de grote kracht van de wijk. Bepalend daarvoor is de bezielende rol van

* Zie voor een interview met Bhalotra elders in dit blad

*De Stille Steeg (Olsmeijer
De Graaf Algra)*

het beleidsteam. Het is vooral Bhalotra die de bij Kattenbroek betrokken architecten - ruim dertig in totaal - steeds opnieuw aanspoort en stimuleert om de gegeven beelden om te zetten in beeldende ontwerpen. In Kattenbroek ligt de nadruk op de beeldende aspecten van de architectuur; zonder overigens voorbij te gaan aan de pragmatiek van de nieuwbouwwijk. Bhalotra heeft verklaard niet ontvankelijk te zijn voor problemen waarmee architecten mogelijk kampen tenzij ze tevens een oplossing suggereren. Het primaat dat aan de beeldende kwaliteit van de architectuur in Kattenbroek is toegekend, zet zich door in de aandacht voor straatmeubilair en bestrating. De wijk heeft zelfs een beeldmerk alsof het een produkt met bijpassend imago is.

Hoezeer kenners van de 'woningmarkt' zich kunnen vergissen, is gedemonstreerd door de zo langzamerhand bekend geworden 'herfstwijk' van Kattenbroek. De ruïnewoningen die Leo Heijdenrijk** daarvoor ontwierp, werden aanvankelijk onverkoopbaar gedacht. Te bizar. Niettemin zijn ze allemaal in een hoog tempo verkocht. Enigszins verbaasd nemen we de woningen in ogenschouw. De gevels aan de straatzijde zijn ruw en ongelijk opgemetseld en eindigen in een rafelige bovenrand. Er zijn zelfs heel wat gesinterde stenen verwerkt. De vervreemdende sfeer van het wijkje drukt zich vooral uit in de sfeer die in de smalle straten hangt. Wie zich even laat gaan, en de paar geparkeerde auto's van zijn netvlies veegt, waant zich in een negentiende eeuwse arbeiderswijk, pal onder de infernale rook van een of andere industrie.

DISCREPANTIE

Een gewaarwording die ons nog diverse malen overkomt: er schuilt een zekere discrepantie tussen vorm en betekenis. Soms komt dat komisch over, zoals in het geval van de robuuste, hoekige woontoren van Maarten Min, waarnaast, als een vingerwijzing van een schmierende acteur, het bordje 'Donjon' staat. Met uitzondering van de verdieping op de begane grond is de gevel transparant. De balkons hangen er enigszins onhandig bij. Het duidelijkst komt de afwijking tussen beeld en de idee tot uitdrukking in het Fort,

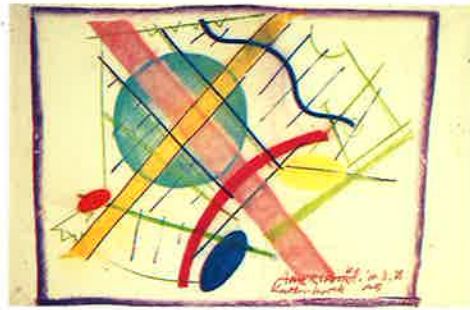
NADRUKKELIJK WORDT ER GETRACHT
DUIDELIJK TE MAKEN DAT HET WARE
GEZICHT VAN EEN STAD PER
DEFINITIE BESTAAT UIT STEEDS
WISSELENDE STEMMINGEN,
INDRUKKEN EN VERSCHIJNINGEN

ten noorden van de Verborgene Zone. De 134 woningen die onderdeel uitmaken van het Fort zijn opgebouwd uit geschakelde eengezinswoningen, panden met twee-onder-één-kap en appartementen. Deze laatste zijn ondergebracht in twee forse woongebouwen: het Bastion en het Kasteel. In zijn verschijningsvorm verwijst het Fort nadrukkelijk naar gevoelswaarden als bescherming. De beslotenheid van het binnenterrein met daarop in cirkelvorm gebouwde seniorenwoningen, voorzien van een kolonnade rondom, versterkt dat beeld. Toch is het wat merkwaardig om te constateren dat een wezenlijk element van een fort, de geslotenheid naar buiten, hier nu juist ontbreekt. De woningen openen zich via tuintjes naar de wereld buiten het fort met alle daarmee gepaard gaande kwetsbaarheid. De als steunberen vormgegeven tuinafscheidingen en het timpanon boven de onderdoorgang behoe-

den de beeldtaal er niet voor ergens tussen een mededeling en volzin te blijven steken. (Voor Bhalotra is dit een ogenschijnlijke tegenstelling. Hij laat desgevraagd weten dat het *beeld* van het Fort ontleend is aan een oud fort in New Delhi dat na de Onafhankelijkheidsverklaring van India letterlijk in bezit werd genomen door hindoestaanse vluchtelingen uit Pakistan. De buitenmuren werden door de bewoners tot tuinen omgevormd. Het Fort in Kattenbroek is voor Bhalotra daarom een *verbeelding* van de verovering van een eermalige vesting door latere bewoners.)

Maar deze kritiek is pietluttig gezeur, vermanen wij elkaar. Een wijk die nog vóór zij is afgerond al een 'Dag van de architectuur' kan organiseren verdient eigenlijk alleen maar lof. Ongetwijfeld is Kattenbroek de leukste wijk van Nederland om in rond te lopen. *Hoe leuk* precies vroegen overigens de bewoners van Kattenbroek zich onlangs af. Het blijkt namelijk dat auto's vooral te hard rijden op pleintjes waar fietsers en voetgangers eigenlijk voorrang hebben. Verkeersdrempels zijn echter niet gepland in Kattenbroek. Sociale controle moet het werk doen. Dat kan dus nog leuk worden.

** Leo Heijdenrijk schreef voor dit nummer de Column

HET BEELD EN DE PLEK

Het was een beeld dat zich zomaar opdrong. Misschien kwam het uit het niets, maar waarschijnlijker was het dat de inspiratie met zo'n snelheid uit de diepten van het innerlijk tevoorschijn kwam, dat we verleid worden te veronderstellen dat het iets van buiten is. Laten we dus gewoon zeggen dat het beeld mooi was. De laatste tocht over het water, een rechte koude streep langs de polderand, vrienden en burens nabij. De symboliek kon niemand ontgaan, maar de lichamelijke inspanning van het roeien zou dat relativeren; het kon eigenlijk niet beter. Maar in Nederland mag je niet zomaar met een lijk slepen.

P O R T R E T A S H O K B H A L O T R A

Het is een verhaal dat zich op twee manieren laat vertellen. De manier van de regelmakers. En zijn manier. Iets anders is er eigenlijk niet. Wat overblijft, wat over moet blijven, is de uitwerking van dat ene beeld: een roeiboort met enkele mensen op een kanaal leidend naar een crematorium. Eén van die mensen is dood. Het is de buurvrouw van de verteller, het water is haar geliefde plek, maar daar gaat het allemaal niet om. Wat hij bedoelt, waar hij op aanstuurt, is hoe dit beeld de inwisselbaarheid van gevoelens kan overwinnen.

'Het was alleen niet toegestaan,' zegt Ashok Bhalotra, stedenbouwkundige en architect. 'Er moest een begrafenisondernemer aan te pas komen. Zelf mochten we onze overleden buurvrouw niet in een roeiboortje naar het crematorium brengen. Heel ontluisterend.'

Zijn uitspraken zijn gekruid met citaten, verwijzingen en vergelijkingen. Terwijl hij praat, lijkt hij in gedachten in boeken te bladeren, moeiteloos het opzoeken van een passende aanhaling combinerend met het vasthouden van de lijn in het gesprek. Zijn meest geliefde metafoor betreft de kookkunst. In het leven van Bhalotra bestaan slechts twee soorten koks. Zij die werken volgens het kookboekje en degenen die de receptuur laten beïnvloeden door plotselinge invallen, omleidingen en routeveranderingen. Hij rekent zich tot die

laatsten. Hij is schrokop en connaisseur tegelijk. Zijn doel is het assembleren van het ultieme hapje, opdat in de veelheid van divergerende smaken de eenheid zich weerspiegelt. 'Ik denk vanuit de buik,' verklaart Bhalotra. 'Als ik werk ben ik allereerst een egoïstische denker. Ik verahul dan niet dat ik bezig ben voor mezelf. Het gaat er later namelijk om niet anoniem te zijn. De dader moet zichtbaar zijn in de plekken die hij heeft gecreëerd.' Over zijn werkwijze is al veel geschreven. Zijn

EEN ANARCHISTISCHE KOK DIE
EERDER DOET DENKEN AAN DE
KEUKENMEESTER UIT DE
MUPPETHOW DAN AAN EEN IN DE
TRADITIE GEKNEDE MEESTER-CHEF

stedenbouwkundige plannen voor de uitbreidingswijk Kattenbroek* in Amersfoort steunen op een buitengewoon vertrouwen in de kracht van beelden. Geen formele uitgangspunten, geen regels, in plaats daarvan een anarchistische kok die, dankzij de vrolijkheid waarmee hij met de pollepel zwaait, eerder doet denken aan de keukenmeester uit de Muppetshow dan aan een in de traditie geknede meester-chef.

'De plekken die ik bedenk moeten inwerken

op de psyche. Met behulp van de beelden die daarvoor zijn opgeroepen wil ik de fantasie van mensen prikkelen, herinneringen oproepen, stemmingen creëren en zowel herkenning als verrassing bewerkstelligen.'

Hij is afkomstig uit India. Na omzwervingen in onder andere Koeweit vestigde hij zich in 1970 in Nederland. Een jaar later trad hij toe tot KuiperCompagnons, Bureau voor Ruimtelijke Ordening en Architectuur in Rotterdam. Bhalotra is nu een van de directeuren en heeft de portefeuille Stedenbouw/Architectuur en Tuin en Landschap. Met zijn werk zegt hij plekken te willen creëren die een intense beleving oproepen. Alles op het zintuiglijke en sensuele vlak wat daarbij ten dienste kan staan, wordt door Bhalotra zonder schroom aangewend. Zijn eigen herinneringen en associaties vormen de ketting waaraan hij kralen rijgt.

ONTSCHOLING

Het overkoepelende thema van Kattenbroek is reizen en thuiszijn. De interpretatie hiervan op stedenbouwkundig, architectonisch en landschappelijk terrein, met inbegrip van de stedelijke vormtaal, gaat de strijd met de platte werkelijkheid voluit aan. Het primaat dat aan beelden is gegeven, is wellicht uniek in de Nederlandse traditie. Maar voor Bhalotra zelf is het niet anders dan de logische gevolg-

trekking na de thuiskomst van zijn reis die tien tot twaalf jaar duurde. Een klassieke reis die in terugblik kan worden omschreven als een natuurlijk proces leidend tot een noodzakelijk geworden *ontscholing*. 'Ik wilde weer met de nieuwsgierigheid van een kind tegen de wereld aankijken. Dat vond ik nodig om opnieuw naar de betekenis van dingen te zoeken. Vóór ik aan de plannen voor Kattenbroek begon heb ik stapels dikke rapporten gelezen. Ik heb de schoenen van tienduizenden mogelijke bewoners gedragen. En ik heb het allemaal weer terzijde moeten leggen. Wat ik daar wel aan overhield, is respect voor gebruikers. Voor hun beelden en hun illusies. Mensen verschaffen zich behaaglijke gevoelens met behulp van uiterlijkheden. Ik heb daarom geen moeite met de tuinkabouter, het vogelhuisje in de tuin. Ik geniet van de gruwel die intellectuelen voelen als het kitsch betreft.

Het gaat in ons vak niet om mooiheid. Het gaat om betrokkenheid van mensen met materie. Design houdt die betrokkenheid op afstand. Het is de taak van de architect om dode materie een cultureel leven in te blazen. Daarom willen we in Kattenbroek werken

DE INDIASE DROOM VAN
UNITY IN DIVERSITY KEERT TERUG
IN DE VERSCHIEDENHEID VAN
THEMATISCHE UITGANGSPUNTEN

met behulp van associaties, herinneringen en zintuiglijke prikkeling. En dat moet terugkeren in de manier waarop in de architectuur met alle beschikbare middelen die zintuigen en gevoelens bij de gebruikers worden gestimuleerd.'

In zijn verhaal over de samenwerking met de ongeveer dertig architecten die in Kattenbroek deelprojecten ontwerpen, is bijna geen aandacht voor statische begrippen als aantallen, vierkante meters of verkaveling. Bhalotra erkent: 'Je kunt niet alleen maar ambitie hebben, kennis is ook nodig.' Maar zijn hartstocht ligt daar niet. Trots is te bespeuren in zijn relaas over het rationeel fundament dat onderliggend is aan Kattenbroek, maar passie breekt door in zijn verklaring als hij zegt te streven naar enkele gezichtsbepalende hoogtepunten. 'Liever één keer per week een goed glas wijn dan elke dag aangelengd met water.' De werkbijeenkomsten met architecten omschrijft hij als bijzondere ervaringen. 'De materialisatie van de opgegeven thema's en de daarin vervatte beelden was soms moeilijk. Het heeft nogal eens geleid tot wezenlijke discussies over architectuur in het algemeen.

'HET GAAT IN
ONS VAK NIET
OM MOOIHEID,
MAAR OM
BETROKKENHEID
VAN MENSEN
MET MATERIE.
DESIGN HOUDT
DIE
BETROKKENHEID
OP AFSTAND.
HET IS ONZE
TAAK DODE
MATERIE EEN
CULTUREEL
LEVEN IN TE
BLAZEN'

Over één van die thema's, de half gebogen lijn die het Masker heet, hebben de verschillende architecten die daarvoor hebben ontworpen ook heel diepgaand met elkaar gediscussieerd.'

RESPECT

Bhalotra vindt achteraf dat drie elementen doorslaggevend zijn geweest voor de goede ervaringen die de meesten hebben opgedaan. 'Overtuiging, inspiratie en vertrouwen,' vat hij samen. 'Vooral dat laatste is heel belangrijk. Het geloof dat het Beleidsteam Kattenbroek in de plannen had en het uitspreken van vertrouwen door de politiek-bestuurlijk verantwoordelijken, de opdrachtgevers en de bouwers vormen tezamen de grondslag voor het hele welslagen.'

De discussies met de architecten - die ter voorbereiding beelden en referenties kregen

voorgelegd - waren volgens Bhalotra wars van theorievorming. 'Ratio en functionaliteit lopen natuurlijk door heel Kattenbroek, maar die staan niet ten dienste van een of andere theorie. De samenwerkingen onderling zijn gestoeld op het respect voor ieders vakgebied. Er is geen sprake van machtsuitoefening door wie dan ook. Op zeker moment gaat het initiatief over naar de architect die uitdrukking wil geven aan de beelden die we van onze kant hebben aangereikt. In zo'n proces kun je niets dwingend voorschrijven. Machtsuitoefening staat daar haaks op. Iedereen is daar op een bepaald moment toch weer op z'n eigen manier mee omgegaan.'

De geselecteerde architecten voor Kattenbroek hebben toch volgens Bhalotra iets gemeen. 'In het algemeen geldt voor veel architecten dat ze liever ruimten scheppen die niet door mensen in bezit worden geno-

men. Wij hebben die zucht naar perfectionisme bewust willen doorbreken in Kattenbroek. Het is heel essentieel geweest dat iedereen die hier heeft gewerkt zijn gevoelens en emoties de grondslag heeft willen laten zijn bij het maken van keuzen. Géén mensen voor wie de materie voorop staat.'

Dat wil niet zeggen dat bij iedereen de vonk onmiddellijk oversloeg. 'Er zijn architecten geweest die aanvankelijk met de associaties en beelden niet uit de voeten konden. Die zeiden: 'Ik moet gewoon een gebouw maken'. Maar na verloop van tijd blijkt dat zo'n proces heel infectieus kan werken.'

De werkwijze lijkt een aantal architecten op het lijf geschreven. Maarten Min ontwierp in Kattenbroek verscheidene projecten. Hij kon zich bij uitstek vinden in Bhalotra's benadering. De beelden die door Bhalotra werden aangereikt, zijn door Min met veel enthousiasme vertaald in architectuur met een *inhoud*, getuige namen als kantelen-, wachters- en paleiswoningen. 'Vorm en kleur geven aan elk element een eigen betekenis,' vindt Min. Zijn waardering voor de omstandigheden waaronder hij in Kattenbroek heeft kunnen ontwerpen (niettegenstaande de uitgebreide onderhandelingen met de financieel verantwoordelijken), wordt nog overtroffen door Frans van de Seyp, die Kattenbroek omschrijft als een 'hallucinerende stad' en Bhalotra als een 'magiër uit het Oosten'.

SPIRITUALITEIT

Het is verleidelijk de inspiratie voor Kattenbroek vanuit autobiografische feiten te verklaren. De Indiase droom van *unity in diversity*, waarbij kasten, afkomst en religie worden overstegen, is terug te vinden in de ongeremde verscheidenheid van thematische uitgangspunten en de architectonische vertalingen daarvan in Kattenbroek, die bijeen wordt gehouden door de spiritualiteit van het hoofdthema: reizen en thuiszijn. Ook het vele water dat langs en om deelgebieden is aan te treffen, versterkt dit beeld van rituele vernieuwing en reiniging. Gevraagd naar archetypen van zijn ideale stad, ontkent hij die te hebben. In plaats daarvan vertelt hij over wonen, wat een oud beeld naar boven brengt. Hij is nog jong; jong genoeg dat zijn oma bij hen thuis woont. Vanaf het dak van hun huis waar zij slapen, is de onmetelijke sterrenhemel zichtbaar. Zijn oma wijst 's nachts de hemellichamen aan. Kennis van ouders op kinderen. De plek waar je woont moet worden geladen met betekenis.

* Zie voor een reportage over Kattenbroek het Portfolio op bladzijde 10 en verder

TUIN IN TUIN

We hadden pas dit huis gekocht, dat herinner ik me goed, want toen die Theo aan de deur kwam wist ik nog niet hoe het nachtslot werkte. Het liep tegen enen en de anderen lagen al in bed.

Op het stoepje zag ik niemand staan, maar vanuit de erker, dat ontdekte ik die avond, krijg je de huisdeur net niet in beeld, net niet. Ik dacht, dan moet het wel een erg mager iemand zijn. Dat was het ook, een lange magere jongen met lichte ogen. Maar wat een merkwaardige manier van doen om in de nacht bij vreemden aan te bellen en dan, als een kind dat nodig moet, in je volle lengte tegen hun huisdeur aan te leunen; met je hakken op de dorpel. Terwijl ik aan het nachtslot en dat dwaze veiligheidskettinkje stond te prutsen, voelde ik me iemand die de kleren van haar kind een beetje fatsoeneert. Overigens, dat kind had flink wat op. Een lúcht...

De kwestie was, zijn jeugd lag hier, in ons huis. Hij wilde weten wat er zoal aan het huis veranderd werd. Of hij eens langs mocht komen.

We zaten bijeen op twee wiebelende keukenstoelen onder de kerseboom. Bij de meidoorn stonden grote bossen herfstasters te bloeien en in de zonplekken onder de hazelaar lichtten de muntjes van de Judaspenning felwit op. Herfst. Maar de zomer werkte aan een naprogramma; de kamperfoelie stond opnieuw in bloei en we hadden volop rozen - de kleine rode die tegen de groene schutting op klimmen, de grote gele onder het keukenraam. Maar je rook de bloemen niet, hun geur werd overvleugeld door een penetrante verflucht die uit de tuin van onze burens kwam. 'Carbolineum,' zei Theo met een hoofdknik naar de schutting. 'Die is weer bezig met zijn schuurtje.'

'Vertel,' zei ik.

En hij vertelde twee uur lang aan één stuk door. Over zijn vader en zijn moeder en zijn stiefvader. Vooral over zijn stiefvader, die hij oom Jozef noemen moest, maar het was geen echte oom en als hij met zichzelf alleen was noemde hij oom Jozef: de Chef. Zijn vader, de echte, nam hem op zaterdagen mee naar de markt en dan kreeg hij versgebakken stroopwafels. En bij de viskraam at zijn vader altijd haring, twee harinkjes zonder uitjes, zo uit de lucht, met zijn hoofd achterover. Die vader was al jaren dood, maar hij kon zich hem heel goed herinneren, ook al was hijzelf, toen zijn moeder met de Chef hertrouwde, nog maar een blaag met een gebit vol tochtgaten.

En hij vond, deze tuin was eigenlijk van hem, 'bij wijze van spreken dan natuurlijk,' zei hij kleurend tot in zijn haarwortels. En niet alleen de tuin, ook het huis, de muren, de kranen, de vochtplekken in de gang, het trappenhuis, alles. En het huis en de tuin waren op dezelfde manier van hem als de voorwerpen die van zijn overleden vader waren geweest (brillekoker, schoenlepel, briefopener, dasspeld, zulke dingen) en waar hij al die jaren heimelijk mee was blijven omgaan. (Werkelijk, hij sprak hierover alsof het om een samenzwering ging en ik denk dat hij daadwerkelijk met deze voorwerpen communiceerde, in een delicate en voor buitenstaanders onbegrijpelijke taal.) Enfin, dit alles rekende hij tot zijn onvervreembare bezit en zo was het ook gesteld met de

wegen die hij jaar in jaar uit bewandeld had, vanuit zijn huis naar de bakker en de kruidenier, naar de scholen, zijn vrienden, het voetbalveld. Maar de Chef moest zich overal mee bemoeien en als hij vijf minuten later thuiskwam dan was afgesproken kreeg hij een preek. Een preek, een kruisverhoor en straf. Die volgorde.

Alles moest hij vragen. Niets mocht. En zo graag had hij dat tuintje in de tuin gehad, voor violen, tuinkers en radijzen, een eigen stukje grond waar hij alleen de baas van was.

Zijn moeder had niets te vertellen, zelfs niet over haar eigen kind.

En schreeuwen kon die man. 'Vraag maar aan de burens.' Elke dag was er wel iets aan de hand. Met de koffie, te sterk of te slap; of de jassen, niet

netjes op de knaapjes; de telefoon, te lange gesprekken. Bij Theo thuis spelen? Geen lol aan. Op den duur vroeg hij uit zichzelf al geen vrienden meer. Behalve Jan, zijn beste vriend. Jan wel, die trok zich nergens wat van aan.

Op een dag was het begonnen. Het wegnemen. Kinderachtig? O ja, misschien was het wel erg kinderachtig, maar de aandrang, de noodzaak was sterker dan de rede. Stop ons weg, smeekten de dasspelden van vader. Begraaf ons in de tuin, riepen de schaakstukken en het asbakje dat vader met een bridge-drive had gewonnen. En dat had hij gedaan. Diefstal kon je het niet noemen. Diefstal was het niet geweest. ('Wat was het dan,' vroeg ik, 'ontvreemden?' Hij knikte me dankbaar toe. 'Ja, precies, dat is het woord. *Ontvreemden.*')

Sindsdien was de Chef ook buitenshuis zijn gangen nagegaan. Hij bespioneerde hem, belde de school op om te controleren of hij spijbelde, fietste langs het voetbalveld, niet uit belangstelling voor zijn spel, maar om te kijken of hij sowieso wel aan het spelen was. Dat soort

TUIN IN TUIN

gedoe. Maar nooit was hij betrappt op duistere transacties en nooit had hij meer geld bij zich gehad dan de restanten van zijn wekelijkse zakgeld.

In de kerstvakantie, nu bijna een jaar terug, was de Chef overleden. Na een slag in de lucht.

Het was koud die dag, waterkoud. En Jan was op bezoek, zijn boezemvriend, die - o hoge uitzondering - mocht mee-eten die avond. Ze hadden samen wiskunde gedaan, Monopolie gespeeld, gekaart, tv gekeken. Ze hadden alles al gedaan en nog was het geen etenstijd. 'Waarom gaan jullie niet eens de kerststal in de kerk bekijken,' suggereerde zijn moeder, 'al was het maar dat jullie eventjes een frisse neus halen.'

Een kerststal in een kerk bekijken. Daar zouden ze uit zichzelf nooit opgekomen zijn. Maar Jan vond het een lollig idee en via een omweg door de verlichte winkelstraten waren ze inderdaad die kerk binnengelopen. Daar was geen mens, geen levende ziel. Ze liepen wat rond tussen de lange rijen banken en staken kaarsen op bij de H. Maagd en de H. Antonius. En bekeken de kerststal.

'Wat een kanjer,' riep Jan. Zijn stem schalde door de lege kerk. 'Moet je zien, in een hondemand.' De mand was gevuld met houtwol en daarin lag een Jezuskind met knieën zo groot als tennisballen zijn ouders de les te lezen. In de donkerbruine pij van de Jozef had iemand met een speld of een heel fijn mesje een inscriptietje gemaakt. 'Klootzak,' ontcijferde Jan, weer keihard. 'Zie je dat Theo, Jozef Klootzak. Heb jij dat soms geschreven?' En toen ineens was de Chef opgedoken, schijnbaar uit het niets. Hij kwam vanachter een pilaar vlakbij de communiebanken en het was duidelijk dat hij niet alleen om stilte kwam verzoeken. Terwijl ze de trappen van het buitenportaal afrenden, gleed Theo uit en maakte een flinke smak.

'Dat komt ervan jongen, wie spot met God...?' En toen haalde de Chef geweldig uit naar Jan. Maar God strafte opnieuw en ditmaal onverbiddelijk. Gedurende het kerkbezoek had Hij het buiten laten ijzelen en het was in korte tijd spiegelglad geworden. Jan bukte zich en ontweek de klap, een arm wickte geluidloos door de lucht en daarna ging de Chef langzaam, bijna sierlijk onderuit. Hij kwam met zijn hoofd op de hardstenen rand van een traprede terecht en rolde helemaal naar beneden. Dood.

Ik keek Theo van terzijde aan en vroeg me af waarom hij me de scènes in en rond die kerk zo gedetailleerd en levendig vertelde.

'Gelukkig maar,' zei ik, 'dat jij het niet geweest bent die de Chef...'

'Dat was puur toeval en voor Jan is het natuurlijk ook niet leuk. Hij heeft er veel last van gehad. En nog...?' Hij bukte zich en begon aan de veteren van zijn gym schoenen te peuteren. Zijn hart woog zwaar omdat hij loog. Waarom? Tenslotte, ik was voor hem een wildvreemde mevrouw, iemand uit de burgerlijke stand, een naam op de verkoopakte van zijn moeders huis, ook al gebruikte ik zijn huisdeur en zijn trappenhuis en zaten we nu samen in zijn tuin.

'Hoe oud ben je eigenlijk?' vroeg ik.

'Zestien.'

'Hou je nog altijd van tuinieren?'

Hij richtte zich op en zijn blik dwaalde door de tuin. 'Ik heb er geen ervaring mee,' zei hij met een schaapachtig lachje. 'De Chef deed dat. Ik mocht alleen het mos tussen de tegels wegkrabben, maar dat verdomde ik. Hij deed er niet veel aan hoor. Een beetje maaien en wat snoeien. Af en toe trok hij wat onkruid weg, met de hand, we hadden niet eens een schoffel. De Chef vond,

een tuin is net een hond. Eentje kan er maar de baas over zijn. Die man was niet goed snik. Maar goed. Toen ik deze lente eindelijk eens zelf kon zaaïen, was ik eigenlijk alweer te oud voor zoiets eenvoudigs als radijzen. En daarom had ik iets moeilijks en bijzonders gekocht.' Hij strekte zijn arm en opende zijn hand. 'Van die minuscule zwarte bolletjes die al verdwijnen in de lijnen van je hand. Zomerbloemen, eenjarige zomerbloemen. Ik deed er zo mijn best op dat die zaadjes er verleggen van werden. Ik zeeftte de tuinaarde tot poeder, mengde er zand door en zaaide met trillende vingers. Om de groei te stimuleren sjouwde ik de bak elke dag van het stoepje bij de keuken naar het grasveldje bij de heg. Ik liep de zon drie weken als een slaafje achterna, maar het enige dat opkwam was mijn teleurstelling. Juist op het moment dat ik de bak met dat verdomde zaaigoed bij de meidoorn ondersteboven

ZO GRAAG HAD HIJ DAT TUINTJE
IN DE TUIN GEHAD, VOOR VIOLLEN,
TUINKERS EN RADIJZEN, EEN EIGEN
STUKJE GROND WAAR HIJ ALLEEN
DE BAAS VAN WAS

wilde kieperen, zag ik die brokjes aardekoek, opzijgedrukt door van die bleke stengeltjes met twee tere blaadjes. De sterkste plantjes pikte ik eruit en ik zette ze in de volle grond."

Ik klapte in mijn handen. 'Wat was het,' riep ik enthousiast. Op dat moment klonk in de tuin van de burenen het geluid op van een elektrische zaag. Het gegil en gejaank bemoeilijkt onze conversatie, want steeds als die zaag begon moesten we schreeuwen en als het plotseling stil was hielden we geschrokken onze stemmen in.

'Wat waren het voor bloemen?' schreeuwde ik.

Ineens viel alle zwaarte van hem af en hij begon vrolijk te lachen. 'Boterbloemen,' riep hij, hij sloeg zich op de knieën van plezier. 'Boterbloemen, herderstasjes, madeliefjes, ik weet het niet meer, van die bloemetjes die met de wind meekomen en zelfs nog tussen stenen groeien.' De zaagmachine zweeg.

'Misschien was de samenstelling van de grond niet zo geschikt voor jouw soort bloemen,' fluisterde ik. 'Of je had ze veel te laat gezaaid.'

En daar begon het weer. 'Of te vroeg,' schreeuwde ik.

Ik keek op mijn horloge en zag dat het tegen zessen liep.

'Of te diep,' riep Theo. Zijn stem schoot over de schutting heen.

Ik stond op en legde mijn hand op zijn schouders. 'Ja, of te diep, dat kan natuurlijk ook. Zo zie je maar jongen, men oogst niet altijd wat men zaait.'

Dit droomde ik die nacht: Ik stond in een lang wit gewaad op het balkon aan de tuinkant naar een zwerver te luisteren. De zwerver zong: 'Zilverdraadjes in het gou-oud, lieve schat, we worden oud.' Ik gooide dubbeltjes en kwartjes in zijn hoed en daarna liep ik in mijn lange witte gewaad door de maanverlichte tuin. De gespreide takken van de hazelaar vingen ruimschoots licht en tussen het hoog opgeschoten onkruid

blonken de witte rondjes van de Judaspenning.

Ik wist dat ik op die plek moest gaan graven en dat deed ik ook. Al gauw stiet mijn schop op de schedel van de Chef. 'Net wat ik dacht,' riep ik uit. En ik gooide de kuil weer dicht.

Zo dramatisch was het niet. Wel vonden we - stevig verpakt in een plastic winkelsak - een benzine-aansteker, een doosje met manchetknopen (heel gewone) en een tinnen vaasje. We legden die dingen voor hem apart, we rekenden erop dat hij spoedig weer langs zou komen.

ZOLANG HIJ NIET IS TERUG-
GEKOMEN WIL IK DENKEN DAT
ERGENS IN DEZE TUIN EEN
BRONZEN VAAS GEVULD MET
GOUDEN TIENTJES LIGT BEGRAVEN

De buurman zei: 'Die Jozef - of hoe die vent ook heette, wij zeiden Sjeff - was een ellending, zonder meer. Altijd schreeuwen tegen die vrouw. We begrepen maar niet waarom ze bij hem bleef, nou ja, je bemoeit je niet met die zaken. Theo was een stille teruggetrokken jongen. Stille waters hebben diepe gronden. Misschien dat die jongen inderdaad zoiets heeft uitgehaald, asbakjes en dasspelden begraven,

daar zie ik hem wel voor aan. Maar die spullen heeft hij natuurlijk voor de overdracht weer opgediept. Nou ja, misschien miste hij nog wat. Maar het kan best zijn dat hij alleen maar kwam om het huis en de tuin nog eens te zien.'

Zolang hij niet is teruggekomen wil ik denken dat ergens in deze tuin, onder die meidoorn met dat koppige groen of onder de hazelaar waar het zonlicht zo toegeeflijk doorheen speelt of onder de kerseboom, wie weet, een bronzen vaas gevuld met gouden tientjes ligt begraven; of een ebbenhouten kist met ivoren schaakstukken; of een zegelring. We wonen hier heel aardig, vind je niet.

Nicolette Smabers (1948, Den Haag) debuteerde in 1983 met de verhalenbundel 'De Franse tuin'. Vervolgens publiceerde zij de verhalenbundel 'Portret van mijn engel' en de novelle 'Chinezen van glas'. Haar boeken verschijnen bij Uitgeverij De Bezige Bij.

Najaar 1993 zal een nieuwe verhalenbundel van haar uitkomen.

EEN HERFSTVELD IN AMERSFOORT

LEO HEIJDENRIJK, ARCHITECT

Het toegeworpen thema 'Herfst' door de stedenbouwkundige Ashok Bhalotra was een bron van inspiratie voor de beeldvorming rondom het 'Herfstplein' in de uitbreidingswijk Kattenbroek in Amersfoort.

De eerste gedachte: enkele verspreide donkere oranje, rood-bruine huizenvlekken, omzoomd door bomen op een met bladeren en bodembedekkers veld.

Het motto 'reizen en thuiszijn' voor Kattenbroek riep associaties op met overeenkomstige plekken elders in de wereld. Bruno Taut ontwierp tussen 1926 en 1932 de buurt Onkel Toms Hütte in de wijk Zehlendorf te Berlijn. Niet alleen bijzonder door zijn kleurgebruik maar vanwege de betrekking tot de woonomgeving. De woonhuizen zijn aan relatief smalle, parallel aan elkaar lopende straten gesitueerd, met een verhoogde veranda aan de brede gemeenschappelijke tuinkant en een bebost (semi) openbaar gebied met een sterke sociale controle. Wat vroeger tot de mogelijkheden behoorde, bleek voor Amersfoort echter een kortstondige droom. De loop van de tijd werkte voor Kattenbroek verdichtend. Het aantal huizen verdubbelde, het 'Herfstveld' werd een 'Herfstplein'. De afstand tussen de woningen aan de straat werd vergroot in verband met de doorvoer van de nutsleidingen onder en de brandweerauto's boven de grond. De verspreide vlekken veranderden in de gebruikelijke losse rij blokjes. De ontwikkelaar wilde elke premie-A koopwoning een eigen tuin geven en de gemeentelijke plantsoendienst stond binnen het budget geen extra onderhoud toe. Meer openbaar en gemeenschappelijk groen was uitgesloten. Bouw- en Woningtoezicht en het College van Welstand zegden echter hun volledige medewerking toe aan de vormgeving van de buitenbergingen en de garages. Die wildgroei kon nog enigszins binnen de perken worden gehouden; dat gold niet voor de tuinafscheidingen.

Hopelijk kunnen later, op andere lokaties,

onder andere omstandigheden deze ongerechtigdigheden in de woonomgeving nog eens worden rechtgezet. Kan nogmaals een poging worden gewaagd om tot een rijker plan te komen.

VOOR- OF TEGENSTANDERS

De associaties met de herfst bleven echter duidelijk bestaan, zo zelfs dat zij een onuitwisbaar stempel hebben gedrukt op het buurtje, dat smaak- en spraakmakend is geworden. Er is geen tussenweg: het kent enkel uitgesproken voor- en tegenstanders. Een uitgesproken stijl, een sterk karakter daagt uit. Je kunt het zoenen of slaan, maar je kunt er niet omheen.

De seizoenen volgen elkaar op.

Bij het afscheid van de zomer is de komst van de herfst onvermijdelijk. Telkens keert hij weer.

De regen slaat bij vlagen in het gezicht.

De mensen zijn dikker en de bomen dunner aangekleed.

De bladeren vallen en de lucht is van weemoed doortrokken.

De aftakeling, de afkalving komt onafwendbaar.

Aantasting betekent vaak verdriet.

De dood ligt in het verschiet.

Maar voordat alles is afgelegd moet het einde worden vastgelegd.

Door beeldassociaties, vormen, materialen en kleuren, die het einde symboliseren, de vergankelijkheid op een relativerende manier weerspiegelen. Gebakken materiaal uit een met kolen doorstookte ringoven wakkert daarbij het vurig verlangen naar de nostalgie nog wat steviger aan. Gesinterde stenen, door het vuur gelouterd, en aangevreten ruïnes verheerlijken een glorievol verleden. Gesinterde steen en ruïnes zijn belegen. Het gezicht is gepokt en gemazeld. Aan de buitenkant, de voor- en straatzijde is de tijd er overheen gegaan.

De herfst gaat, het andere komt. De seizoenen

van het leven zijn een continuïteit, die zich telkens weer vernieuwt. Het leven is een permanente leerschool. Telkens vragen andere problemen om hun eigen oplossing. Zonder de herfst geen lente. Zonder het verleden geen toekomst. Na de dood een ander beter leven, nieuwe hoop. Een nieuwe lente, een nieuw geluid.

Alles staat weer open, met ongekende mogelijkheden bij het opnieuw geboren worden. Nieuwe tijden, nieuwe spelen, nieuwe kansen. Nu het eigentijdse proberen binnen te halen, door seriematig, openhartig glasachtig bezit te zijn aan de binnenkant, de achter- en tuinzijde. Alles heeft samenhang, continuïteit. Inhoud en verpakking zijn onderdeel van een groter geheel. Alles is een totale eenheid hier, schreef Mondriaan eens. De kopgevel vertoont de grootste samenhang. Hier grijpen voor en achter in elkaar. Het wit gloort, smooit niet, in het bruinrood, maar vertelt dat achter de horizon een toekomst ligt. Dat na afbraak, opbouw volgt.

METAMORIO

Architectuur heeft massa. Architectuur heeft lengte, breedte en hoogte. Is driedimensionaal.

Wordt de vierde dimensie eraan toegevoegd, de tijd op de plek zichtbaar gemaakt, dan is het stellen van het thema Herfst zinvol geweest. Voor een architect is de stedenbouwkundige discussie over metaforiek of morfologie niet zo interessant. Al eens aan de metamorio gedacht? Waar het hem omgaat is het eindresultaat. Dat de gebruikers goed gezind is. Dat de plek en de stedenbouwkundige door het aanreiken van gegevens de architect zodanig kunnen inspireren, dat het ontwerp uniek, optimaal wordt. Dit deed Wilma voor het Herfstplein. Allen één belang voor ogen hebben:

Vandaag woningen bouwen met karakter, een verleden en een toekomst, voor de mensen van morgen.

Leden Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten

- Bato's Gilde B.V.**, Heerewaarden
- Biezeveld B.V., Steenfabriek,**
Kerkdriel
- Boral Nedusa Baksteen B.V. -
Steenfabriek Erlecom,** Erlecom
- Boral Nedusa Baksteen B.V. -
Steenfabriek Lobith I,** Spijk bij Lobith
- Boral Nedusa Baksteen B.V. -
Steenfabriek Lobith III,** Lobith
- Boral Nedusa Baksteen B.V. - B.V.
Steenfabriek Daams,** Spijk bij Lobith
- Brada Baksteen Esbeek B.V.,** Esbeek
- Brada Baksteen Oosterhout B.V.,**
Oosterhout (N.B.)
- 'Buggenum' B.V., Kleiwaren-
fabriek,** Buggenum
- 'De Bijlandt' B.V., Waalsteen-
fabriek,** Lobith-Tolkamer
- 'Doorwerth' B.V., Vlamovensteen-
fabriek,** Doorwerth
- L.J. Duijs B.V., Steenfabrieken,**
Hedikhuizen
- Echter Steenfabriek, B.V.,** Echt
- Leopold Engels, B.V., Steenfabriek,**
Helden-Panningen
- Façade Beek B.V.,** Beek (L)
- Hagens Steenfabrieken B.V.,** Oeffelt
- Huisman-Milsbeek B.V., Steen-
fabriek,** Milsbeek
- 'Huissenswaard', B.V. Steenfabriek,**
Angeren
- Hijkema B.V., Steenfabriek,** Delfzijl
- Joosten en Co v/h Gebr. Joosten,
Steenfabriek,** Wessem
- Joosten B.V., Kleiwarenfabriek,**
Kessel (L)
- 'Koppenwaard', B.V. Vlamoven-
steenfabriek, de,** Lathum a/d IJssel
- Koramic Bommel B.V.,** Haalderen
- Koramic Bingerden B.V.,** De Steeg
- Koramic Kijfwaard Oost B.V.,**
Pannerden
- Koramic Kijfwaard-West B.V.,**
Pannerden
- Koramic Over-Betuwe B.V.,** Rhenen
- Koramic Koninklijke Steen-
fabriek De Vijf Eiken B.V.,** Rijen
- Koramic De Wolfswaard B.V.,**
Opheusden
- 'Nuance', Kleiwarenfabriek,**
Afferden (L)
- Randwijk B.V., Steenfabriek,**
Heteren
- Rodruza - Steenfabriek Rossum
B.V.,** Rossum (Gld.)
- Rodruza - Steenfabriek De Zand-
berg B.V.,** Gendt
- 'Roodvoet' B.V., Steenfabriek, de**
Rijswijk (Gld.)
- 'Rijswaard' B.V., Steenfabriek, de**
Aalst (Gld.)
- Schipperswaard, Steenfabriek, B.V.,**
Echteld
- 'St. Joris', Keramische Industrie
B.V.,** Beesel (L)
- Smeyers en Voortman B.V.,** Markelo
- Teewen Porisofabriek Hendrik,**
Brunssum
- Teewen Porisofabriek Rembrandt,**
Brunssum
- Teewen Steenfabriek Haaften,**
Haaften
- Teewen Steenfabriek Heteren,**
Heteren
- Teewen Steenfabriek Hurwenen,**
Hurwenen
- Teewen Steenfabriek Lienden,**
Lienden
- Teewen Steenfabriek Ochten,**
Ochten
- Teewen Steenfabriek Thorn,**
Thorn
- 'Terra' B.V., Steenfabriek,** Son
- Timmermans en Zoon, Vlamoven-
steenfabrieken,** Elst (U)
- Udenhout B.V., Steenfabriek,**
Udenhout
- 'Waalwaard' B.V., de Steenfabriek,**
Dodewaard
- Zennewijnen, Steenfabriek, B.V.**
Tiel

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution vier maal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht opvattingen over het ontwerpen in baksteen. Daarnaast bevat 'Baksteen' artikelen over stapeltechniek en construeren, produktassortiment en kwaliteit, en de wijze waarop baksteen in de werk- en woonomgeving wordt toegepast. Elk nummer bevat een Portfolio waarin de belevingswaarde van baksteen aan de hand van een opvallend bouwwerk centraal staat.

IS GEMETSELD IN BAKSTEEN